

Розділ II

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОВС

УДК 154.4:351.745.5+158

Д. О. Александров

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ СТРУКТУРНИХ КОМПОНЕНТІВ ОСОБИСТОСТІ ПРАЦІВНИКА ОВС

Проаналізовано структуру особистості працівника ОВС у контексті детерміністських засад особистісно-діяльнісного підходу. Дослідження здійснено у ракурсі визначення ролі психологічних якостей особистості, що визначають її професійну адаптацію у засвоєнні нею відносин, притаманних діяльності. Розглянуто вплив умов діяльності на подальші трансформації особистості правоохоронця.

Ключові слова: адаптація, особистість, психологічні якості, діяльність, працівник органів внутрішніх справ.

Постановка проблеми. У психологічній науці чимало дослідників визнають зовнішню детермінацію провідним фактором змін людини і групи. Зокрема, Е. Фромм вважав, що людина реагує на зміну ситуації (економічної, політичної, ідеологічної тощо) тим, що змінюється сама, а це, своєю чергою, сприяє подальшому розвитку суспільства [14]. Однак, це лише один із ракурсів розгляду, адже не приділяється увага внутрішнім детермінантам інтеріоризації особистості. Хоча, після занурення особистості у соціум і професійну діяльність, зміна характеристик навколишнього середовища об'єктивно призводить до змін включеного в неї індивіда. Внаслідок чого, зважаючи на власну адаптивність, особистість працівника ОВС постає перед необхідністю вибору: чи залишатися в ситуації професійної діяльності, що змінилася, змінюючи себе; чи урегульовувати ситуацію відповідно до своїх бажань; чи взагалі варто спробувати її вирішити.

Стан дослідження. Проблема побудови комплексного бачення структури особистості є класичною у вітчизняній психологічній школі. І С. Л. Рубінштейн і К. К. Платонова, і В. В. Рибалко і С. Д. Максименко, досліджують особистість структуровано. Недостатньо уваги приді-

ляється аналізу структурних компонентів особистості працівника ОВС у контексті особистісно-діяльнісного підходу психології.

Метою статті є аналіз структури особистості працівника ОВС у контексті детерміністських засад особистісно-діяльнісного підходу.

Виклад основних положень. Найсуттєвіші трансформації особистості виникають у ситуаціях, пов'язаних із радикальними (стосовно індивідуального досвіду людини) змінами навколишньої дійсності, які відбуваються, в контексті нашого дослідження, у момент первинного входження у професію оптанта – майбутнього працівника ОВС. Це може бути пов'язано із інтенсифікацією динаміки зміни звичного оточення на професійне, появою регламенту службової діяльності, життєвого ритму тощо, що може обумовити настільки ж радикальні зміни в психіці правоохоронця: від конструктивної трансформації – до професійної деформації. Радикальні перетворення зовнішнього середовища призводять до розриву всієї сукупності звичних для особистості відносин, що викликає необхідність установаження сукупності нових зв'язків із соціальними умовами існування, в чому й проявляється професійна адаптація правоохоронця.

Будь-яка радикальна трансформація є безумовним стресором, про що зазначали російський психіатр Ю. А. Александровський [3], запроваджуючи теорію соціальних стресових розладів, а також українські психологи О. М. Лактіонов та П. В. Лушин [6; 8], у центрі уваги яких були трансформаційні процеси, що тривають у власному життєвому досвіді (його переосмисленні) та уявленнях про необхідні зміни у власних цінностях та стилі поведінки.

Як зазначала Л. І. Анциферова, особистість існує в процесі постійної нетотожності з собою, в процесі виходу за власні межі. Тому, щоб зберегти стійкість певних своїх параметрів, особливо важливих для її існування саме як особистості (життєвих цілей, цінностей, принципів, морально-етичних якостей тощо), вона повинна в умовах швидких і багатовимірних змін соціальної дійсності змінювати свої психологічні якості відповідно до об'єктивних умов [4, с. 10]. Отже, динамічний підхід розгляду особистості працівника ОВС має на меті вивчення якісних змін в її структурі (прогресивних чи регресивних), форм і тенденцій розвитку, причин її трансформації в умовах специфіки самої правоохоронної діяльності, через призму особистісних детермінант, які й виступають потенціалом її професійної адаптивності.

Розглядаючи внутрішній особистісний потенціал, слід зосередитись, як зауважували Ф. В. Бассін, М. К. Бурлаков та В. Н. Волков, на визнанні двох різних рівнів прояву властивостей особистості: формально-динамічного (обумовленого співвідношенням властивостей нер-

вової системи і темпераменту) та змістовного (обумовленого інтеріоризованими у попередньому досвіді знаннями, уміннями, навичками, інтелектом, характером, установками тощо) [5].

Визначаючи конкретну сукупність особистісних рис, які сприяють успішній професійній адаптації, може йтися про наявність комплексу первинних рис, які виступають її задатками. Так, у кандидата на службу в ОВС неможливо шукати професійно значущих якостей, адже, згідно з наведеним діяльнісним підходом, він ще не занурювався у правоохоронну діяльність, тому вона не могла відобразитися на особистісних рисах. У подальшому ж, коли працівник пройшов первинну адаптацію, в процесі його психологічного супроводження проходження служби слід звертати увагу на динаміку розвитку саме професійно значущих якостей, які й відображають загальний рівень його адаптованості до умов правоохоронної діяльності.

Отже, говорячи про структуру особистості працівника ОВС, слід відштовхуватися не просто від загальних типових структурних компонентів, а від конкретних рис, які визначають спершу задатки потенційної готовності до служби, а в подальшому й формування професійно значущих якостей. Тому доречно згадати, що згідно з концепцією теорії рис особистості (Г. Олпорт, Р. Кеттелл, Г. Айзенк та інші), саме риса розглядається як стійка якість особистості, що виявляється в різноманітних ситуаціях, як наприклад, ригідність, тривожність, імпульсивність, агресивність, комунікативність, інтернальність тощо. Зокрема, за визначенням Г. Олпорта, особистість – це індивідуально своєрідна сукупність психофізіологічних систем – рис особистості, які формуються впродовж життя і якими визначається для такої людини своєрідність мислення та поведінка. Згідно з цим положенням, Г. Олпорт на початку ХХ століття сформував основи теорії особистості, відомої під назвою «теорії рис», а процедуру експериментального вивчення факторів, або рис, особистості розробив Р. Кеттел, опитувальник якого використовується і зараз для визначення 16 факторів особистості, які характеризують її структурні компоненти.

Досліджуючи в структурі особистості працівника ОВС відповідну сукупність рис, можемо прогнозувати конструктивну або деструктивну динаміку його професійної адаптації, результатом чого має стати формування нової риси – професійної адаптованості.

Спиряючись на детерміністські позиції, не можна оминати увагою й самодетермінованість особистості, адже однією з її провідних характеристик, як зазначав А. В. Петровський, є суб'єктність, тобто здатність бути причиною самого себе, відтворюючи своє буття у світі. В цьому контексті особистість розглядається як самодетермінована

істота, сутність якої полягає у визначенні власних меж і виході за ці межі, а існування – в багатовимірній представленості індивіда у світі [10]. Тобто завдяки констеляції (лат. *constellatio* від лат. *con* «разом» + лат. *stella* «зірка»); у широкому розумінні – взаємодія взаємопов'язаних чинників) значущих рис в структурі особистості правоохоронця, він виступає активним началом професійної адаптації, а не пасивним реципієнтом впливу діяльності, яка сама собою не спричинить позитивні зрушення формування професійно значущих якостей.

Роблячи проміжний висновок, убачаємо доцільним зважити на дефініцію, запропоновану А. В. Петровським, який визначає особистість як системну якість, набуту індивідом у предметній діяльності та спілкуванні, і яка характеризує рівень та якість представленості суспільних відносин у ньому [9, с. 97].

Відштовхуючись від цього і зважаючи на викладені ракурси трактування феномена особистості загалом, пропонуємо таке визначення: особистість правоохоронця – це соціалізований та професійно адаптований активний носій свідомості, інтеріоризований у правоохоронній діяльності. Професійна інтеріоризація передбачає відповідну професійну спрямованість та адаптованість як особистісні якості.

Розпочинаючи розгляд особистості правоохоронця, спираючись на зазначені позиції особистісного підходу та детерміністських концепцій, зосередимось на базових її структурних компонентах. Наголосимо, що уявлення про особистість та її структуру в сучасній психології доволі різноманітні і суперечливі. Це пов'язане із тим, що категорія «структура» розуміється як сукупність стійких зв'язків між різноманітним складових, що забезпечують її цілісність і самототожність. Тому уявлення про структуру передбачає розгляд особистості як складної системи, конфігурація і характер зв'язків усередині системи якої й становлять структуру, яка стабільна за змін системи. Як зазначав К. К. Платонов, система трактується як цілісність, що складена з частин, з'єднаних, сукупності елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним, яка утворює певну єдність [11].

Розпочинати розгляд слід із характеристик нервової системи як базової біопсихічної підструктури особистості правоохоронця. Як ми зазначали, біологічно детерміновані нейродинамічні властивості індивіда суттєво впливають на результати загальної соціалізації, оволодіння професійною діяльністю та індивідуальний стиль поведінки, тому саме вони й визначають певні обмеження адаптивності. Це обумовлене тим, що якості утворюють конституціональне ядро особистості, а тому мало змінюються, але на тлі попереднього досвіду забезпечують безперервність і динамічність змін [13]. Індивідуально-типологічні влас-

тивості тієї ж нервово-психічної стійкості працівника ОВС також визначають і стабільність динаміки набуття професійних умінь та навичок, що стає підґрунтям формування професійного досвіду і відображається у розвитку особистісних ставлень, таких як до себе і самооцінка. Самооцінка сприяє пришвидшенню професійної адаптації правоохоронця через нейтралізацію первинної невпевненості та тривожності.

Відтак, будучи стабільними і фактично незмінними упродовж життя, індивідуально-типологічні властивості визначають успішність формування багатьох професійно значущих якостей. Сила нервових процесів впливає на ефективність виконання багатьох видів професійної діяльності, пов'язаних із екстремальними умовами, дозволяє прогнозувати здатність до витривалості правоохоронця. Сама ж витривалість дозволяє працівнику правоохоронних органів ефективно здійснювати всі професійні функції, незважаючи на стресогенні умови, що супроводжують виконання службових обов'язків.

Зазначимо, що пов'язані з показниками нервової системи екстра-інтравертованість, за даними досліджень Г. Айзенка [1], визначають й межі змін у сфері формування комунікативних умінь. З огляду ж на соціономічний характер правоохоронної діяльності, то це також відображається на ефективності адаптації працівника до продуктивного виконання службових функцій. Зокрема, слабкість нервових процесів правоохоронця визначає високу особистісну тривожність, виснажливість, порушення комунікативності та ускладнення набуття досвіду, відтак професійну дезадаптацію, що одразу ж впливає й на систему особистісних ставлень і самооцінки.

Наступним ракурсом є розумові здібності, які охоплюють психічні пізнавальні процеси і досвід особистості. Загалом, інтелектуальний потенціал людини містить сукупність його розумових можливостей та інтелектуальних здібностей, пов'язаних із пізнанням навколишньої дійсності, себе і професійного середовища [2]. Інтелектуальний потенціал охоплює значну сукупність кількісних і структурних характеристик, до яких, зокрема, входять продуктивність, гнучкість, креативність, аналітичність, лабільність і адаптивність. Отже, розвиток інтелекту є передумовою успішності адаптації особистості працівника ОВС до умов правоохоронної діяльності не як біологічного організму, а як індивідуальності.

Розвиток інтелектуального потенціалу – це не просто обізнаність особистості, а динамічна якість, що виступає передумовою успішності набуття професійного досвіду та здатності продуктивно вирішувати пізнавальні завдання в процесі реалізації правоохоронних функцій. Тим паче, правоохоронна діяльність не є алгоритмічною за сутністю, і успішність залежить від гнучкості інтелектуального потенціалу індивіда.

Ще одним компонентом є комунікативність як провідна риса соціономічних професій, до яких входить й діяльність працівника ОВС. Однак слід дивитись значно ширше, адже, як ми зазначали, успішність соціалізації як процесу інтеріоризації суспільного досвіду людиною залежить від ефективності та повноти взаємодії індивіда з соціумом на всіх етапах життя, особливо – дитинства. Взаємодія ж відбувається в процесі комунікації, відтак стає зрозумілою роль комунікативності в цьому найважливішому для становлення особистості процесі.

Перифразуючи позицію О. О. Леонтєва, у сукупності комунікативність є інтегральним психологічним утворенням яке відображає можливості людини до встановлення і розвитку контактів з іншими людьми, породжених потребою у спільній діяльності, в процесі чого відбувається обмін інформацією, взаємне сприйняття суб'єктів та взаємний вплив [7]. Коли йдеться про професійну комунікативність, слід наголошувати на інструментальній функції спілкування, адже воно є, так би мовити, «засобом виробництва» правоохоронця.

Специфіка комунікативного потенціалу працівника ОВС характеризуються також переважним типом професійної взаємодії з навколишнім середовищем, особливостями соціальної перцепції, комунікативними вміннями й навичками, тісно пов'язаними з темпераментними особливостями, як еквівалентами природних передумов до інтенсивного та продуктивного спілкування і взаємодії. Зв'язок комунікативності з базовим біопсихічним компонентом типу нервової системи безпосередньо впливає на взаємодію особистості із середовищем і визначається і формально-динамічними характеристиками взаємодії (афективне забарвлення, темп, динамізм тощо), і характером контролю і керування цією взаємодією.

Наступним компонентом структури є регулятивний потенціал, який визначається проявом вольових рис особистості правоохоронця. Як зазначав С. Л. Рубінштейн, воля – це вчинки, що регулюються усвідомленою метою та ставленням до неї як до мотиву. [12]. Отже, регулятивний, чи вольовий, потенціал виконує особливу роль у детермінації психологічних феноменів і визначає реалізацію таких психічних функцій: проблема вибору (яка тісно зв'язана з відповідальністю і наявними в суб'єкта вибору установками свідомості); визначення моменту початку активності (регуляція її початку, темпу та інших характеристик); порядок припинення активності (і, зокрема, регуляції станів свідомості, рефлексії цілей та мотивації). Вольовий потенціал впливає саме на такі ситуації, коли правоохоронець діє активно, за власною волею, змінюючи ситуацію, реалізуючи власну вироблену програму діяльності і долаючи внутрішні або зовнішні перешкоди.

Система ставлень особистості працівника ОВС, яка визначається і біопсихічними характеристиками нервової системи, і психічними якостями, і досвідом, і спрямованістю, – ще один компонент. У ракурсі розгляду такої складної та психологічно насиченої діяльності, якою є правоохоронна діяльність, особливого значення набувають два ракурси: система просоціальних ставлень (моральна нормативність тощо) та система внутрішніх ставлень (самооцінка, впевненість у собі тощо). І якщо перший ракурс особливо аналізувати нема потреби через очевидність необхідності у правоохоронця соціально позитивних ставлень через виконання ним функцій із захисту саме цих цінностей, то на ракурсі внутрішніх ставлень варто акцентувати.

Загалом індивідуальна самосвідомість є результатом і передумовою особистісного розвитку, тому психологічними механізмами її становлення виступають рефлексія, котра збалансовує внутрішню роботу когнітивної складової (розуміння), емоційно-ціннісного ставлення (самооцінки), саморегуляції та свідомого саморозвитку.

У найбільш загальному розумінні самооцінка, будучи частиною Я-концепції, має два компоненти: описовий (історія життя і становлення Я) і нормативний (ідеал власного Я), на основі яких формується вся система відносини, визначаються життєві та професійні цілі і стратегії їхнього досягнення. Самооцінка, як і інші властивості особистості правоохоронця, також безпосередньо пов'язана з її індивідуально-типологічними характеристиками. Зокрема, стійка висока самооцінка характерна для осіб із високими показниками сили нервової системи, а занижена – з більшою імовірністю формується в людей зі слабкою нервовою системою. Відтак у контексті особистісних характеристик працівника ОВС слід урахувати особливості самооцінки, адже неадекватна чи нестійка самооцінка блокує набуття професійного досвіду, негативно відображається на успішності професійної діяльності, порушує професійну адаптацію та породжує деструктивні нервово-психічні зміни.

Зважаючи на наведені ракурси розуміння феномена особистості та детермінант її становлення, слід акцентувати й на гетерохронності розвитку її структурних компонент, адже, залежно від сукупності установок, соціально-психологічної ситуації, вікових і психофізіологічних особливостей, окремі психологічні утворення стають провідними та визначають процес динаміки особистості.

Отже, інтеграція індивідуально-психологічного та соціально-психологічного підходів передбачає, що системоутворювальним фактором досліджень особистості правоохоронця виступає синтетичне, цілісне уявлення про неї та її структуру. Отож, характерні індивіду

риси працівника ОВС, його стани та властивості мають динамічний характер, через їхній розвиток, і трансформуються на відповідних етапах у якісні перетворення структурних компонентів особистості.

Звісно, ми не обирали метою окреслити все поле провідних рис особистості правоохоронця, але навіть з огляду на найзагальніші характеристики очевидно, що жодну з них неможливо розглядати окремо. Детермінація провідних рис є системною за своєю сутністю, і в цю систему включені не лише індивідуально-топологічні якості, але й сукупність зовнішніх соціальних і професійних факторів.

Висновок. З'ясовуючи особистісні риси правоохоронця, не можна орієнтуватися на виявлення професійно значущих рис під час профвідбору, адже це суперечить принципу детермінізму з точки зору нівелювання діяльнісного підходу, згідно з якою тільки в умовах діяльності триває формування особистісних рис загалом й професійно значущих зокрема. Тому на основі створеної моделі особистості правоохоронця щодо відбору кандидатів варто акцентувати на задатках професійних якостей. Значущі якості можна вивчати тільки у працівників ОВС, які мають досвід професійної діяльності за певним фахом. Категорія «структура особистості» розуміємо як сукупність стійких взаємодетермінованих зв'язків між комплексом усіх складових, що забезпечують її цілісність і самототожність.

Подальшими перспективами досліджень є вивчення особистості правоохоронця як суб'єкта специфічної діяльності, в контексті правоохоронної діяльності, тому треба аналізувати: мотивацію; цільову установку; функціональний взаємозв'язок структурних компонентів особистості як системи; структурно-функціональний ракурс; психологічні механізми самоактуалізації та розвитку; психофізіологічний рівень; індивідуально-психологічні особливості працівника ОВС.

1. Айзенк Г. Структура личности. – СПб.: Ювента; М.: КСП+, 1999. – 464 с.

2. Айзенк Г. Природа интеллекта – битва за разум: как формируются умственные способности / Г. Айзенк, Л. Кэмин. – М.: Эксмо-Пресс, 2002. – 352 с.

3. Александровский Ю. А. Пограничная психиатрия и современные социальные проблемы / Ю. А. Александровский. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 111 с.

4. Анциферова Л. И. Методологические проблемы психологии развития / Л. И. Анциферова // Принципы развития в психологии. – М.: Наука, 1978. – 264 с.

5. Бассин Ф. В. Проблема психологической защиты / Ф. В. Бассин, М. К. Бурлаков, В. Н. Волков // Психол. журн. – Т. 9. – 1988. – № 2. – С. 78–86.

6. Лактионов А. Н. Деятельностная парадигма и проблема памяти в трудах П. И. Зинченко (к 90-летию со дня рождения) / А. Н. Лактионов, Г. К. Серeda // Вопросы психологии. – 1993. – № 4. – С. 102–108.

7. Леонтьев А. А. Деятельность общения как объект научного исследования / А. А. Леонтьев // Психология общения. – М.: Смысл, 1999. – 365 с.
8. Лушин П. В. Психология личностного изменения / П. В. Лушин. – Кировоград, Полиграфическо-издательский центр ООО «Имэкс ЛТД», 2002. – 360 с.
9. Петровский А. В. Общая психология: учеб. для студентов пед. ин-тов / под ред. А. В. Петровского. – 2-е изд., доп. и перераб. – М., 1976. – 479 с.
10. Петровский А. В. Развитие личности и проблема ведущей деятельности / А. В. Петровский // Вопросы психологи. – 1987. – № 1. – С. 15–26.
11. Платонов К. К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов. – М.: Наука, 1986. – 256 с.
12. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание / С. Л. Рубинштейн // Избранные философско-психологические труды. Основы онтологии, логики и психологии. – М.: Наука, 1997. – 173 с.
13. Сеченов И. М. Физиология нервной системы / И. М. Сеченов, И. П. Павлов, Н. Е. Введенский. – Избранные труды; под ред. К. М. Быкова. – М.: Государственное издательство медицинской литературы Вып. 1., 1952.
14. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М.: Прогресс, 1995. – 256 с.

Александров Д. А. Особенности исследования структурных компонентов личности сотрудника ОВД

Анализируется структура личности сотрудника ОВД в контексте детерминистских принципов личностно-деятельностного подхода. Исследование осуществляется в ракурсе определения роли психологических качеств личности, определяющих ее профессиональную адаптацию в ходе усвоения им отношений, присущих деятельности. Также рассматривается влияние условий деятельности на последующие трансформации личности милиционера.

Ключевые слова: адаптация, личность, психологические качества, деятельность, сотрудник органов внутренних дел.

Aleksandrov D. O. The research peculiarities of the structural components of a law-enforcement worker's personality

The aim of the article is to analyze the structure of the law-enforcement worker's personality in the context of deterministic principles of person-activity approach. The research is carried out in the frame of defining the role of psychological features of personality that define his/her professional adaptation in the course of assimilation of the inherent relationships. We also consider the impact of operating conditions on the subsequent transformation of the law-enforcement individual.

Key words: adaptation, personality, psychological qualities, activity, law-enforcement worker.

Стаття надійшла 27 грудня 2013 р.